

Karel Čapek a Durkheim – téma k výročí

Před 60 lety, o Vánocích roku 1938 zemřel ve svém domě na Strži u Dobříše Karel Čapek. Byla to předčasná smrt, nebylo mu ještě čtyřicet osm let. Jako biologická příčina smrti byla uvedena chřipka. Čapek však umřel proto, že nemohl, a snad ani nechtěl žít, když se mu rozpadl svět, který spoluvytvářel a se kterým byl bytostně spojen. A navíc, když se stal po Mnichovu terčem soustavných a nenávislných útoků spisovatelů a žurnalistů české nacionalistické a katolické pravice, která ho označovala za ztělesnění neúspěšné Masarykovy demokracie. Měli bychom si ho i jako sociologové v tomto roce připomenout.

Není totiž pochyb o tom, že jeho dílo obsahuje v uměleckém idiomu velké množství významných konceptů, které se později v jiné podobě objevily rovněž v sociologii. Je to na příklad jeho zájem o každodennost a o to, co Habermas označil pojmem *Lebenswelt*, francouzští autoři jako *espace vécu*. Jeho gnozeologický román „Povětroň“ by mohl být také interpretován sociologicky. A jeho hra „Ze života hmyzu“ je vlastně jakousi sociálně-psychologickou typologií chování lidských skupin. Čapek sám o svém sociologickém vzdělání explicitě nepsal, spíše o svém zájmu o sociální filozofii.

Existují však dva eseje, které se zcela profesionálně zabývají sociologií Emila Durkheima. První je z roku 1914 [Čapek 1914], druhý byl napsán k Durkheimovu úmrtí v roce 1917 [Čapek 1917]. Bylo by zajímavé vědět, zda Čapek během svého pobytu ve Francii v roce 1911 nechodil na Durkheimovy přednášky.

První esej, který vyšel v roce 1914 v časopise „Přehled“ [Čapek 1914], je dokladem velmi dobré znalosti toho, co se v sociologii dělo na začátku 20. století. Čapek esej nazval „Sociální filozofie. Ke kritice školy Durkheimovy“. Autor říká, že článek je zároveň kritikou „Sociální filozofie“ od Antonína Uhlíře [Uhlíř 1913], kterého považuje za velmi dobrého interpreta názorů Emila Durkheima. Chce však podat vlastní kritický rozbor opírající se o studium Durkheimových textů. Eсей byla po delší době znovu vydána v knize [Čapek 1984: 359–368].

Čapek nepracuje s mnoha odkazy, ale už ty svědčí o tom, co tento čtyřia dvacetiletý student znal ze sociologie. A přitom jeho hlavní akademický zájem se soustřeďoval v té době na téma jeho disertační práce, tj. na filozofické otázky estetiky. V eseji o Durkheimovi najdeme vedle odkazů na žáky Durkheima, tj. zejména Mausse, Fauconneta, Bouglého, Lévy-Bruhla, Huberta, také velmi informované poznámky o Georgu Simmelovi, Wilhelmu Wundtovi, Gabrielu Tardem, Lesteru Wardovi, Gustavu Le Bonovi, Ferdinandu Tönniesovi a Alfredu Vierkandtovi.

Čapkovo zamyšlení nad Durkheimem je kritické a vyslovil v něm řadu originálních myšlenek, které o desetiletí později v jiných souvislostech a jinými slovy vyjádřili Anthony Giddens a Pierre Bourdieu v teorii strukturace. Začíná jasným výkladem základních idejí autora, jehož dílo považuje za „nejzajímavější

a nejcennější dotud zisk sociální vědy“ [Čapek 1914: 287]. Oceňuje Durkheimovo úsilí o to, aby se sociologie stala samostatnou vědou nezávislou na ostatních vědách a zejména na psychologii.

Jádro Durkheimových názorů interpretuje takto: sociální jevy jsou charakteristické tím, že jsou závazné a imperativní, jsou to ustálené způsoby jednání, jež člověk přicházející na svět nalézá již hotové a jež existují před ním, a tedy i mimo něj. Jsou to úkoly a pravidla, která vykonávají nátlak na chování jedince. Jde o sociální fakta, která existují mimo individuum, jsou nezávislá na něm a jsou zevní a objektivní. Jsou to fakta *sui generis* a jejich objektivní charakter se projevuje tím, že nabývají formy *institucí*, tj. pravidel ať již mravních, nebo právních.

Z čeho však pramení autorita sociálních jevů? Zdrojem této autority je podle Durkheima společnost, neboť individuum samo nemůže být původcem něčeho, co je zavazuje a je mu nadříceno. Vzhledem k jedinci je společnost zevní realitou, je kolektivní silou ze všech stran jej přesahující a převyšující. Budí v něm dojem vyšší, nadlidské, objektivní moci, jež existuje mimo něj a žádá jeho poslušnost. Společnost se tudíž jeví individuu jako vyšší skutečnost naprosto oddělená od té, kterou nachází v sobě. Je to druhý ideální a zvláštní, mocí nadaný svět. Čapek pak ještě v eseji podává výklad Durkheimova pojetí „kolektivního vědomí“.

Čapkova kritika směřovala především proti strohému Durkheimovu sociologickému dualismu, podle kterého člověk, individuum – jak vtipně říká – nejedná, nýbrž je jednán. Čapek se především oprávněně ptal na to, jak a proč se vlastně společnost mění. Všichni víme, že je ve stálém pohybu. Ale odkud se bere tato pohyblivost? A to byla zcela legitimní otázka, protože Durkheimův koncept společnosti – jak ukázali později profesionální kritikové Durkheima – neobsahoval žádný soustavný výklad sociální změny, kromě odkazu na abstraktní schéma vývojových typů společností v evoluční hierarchii.

Čapek odpovídá tedy již na začátku 20. století tak jako soudobí autoři. Říká v citovaném eseji, že každé lidské jednání má svůj absolutní počátek v individualitě, v subjektivnosti člověka. Ale zároveň konstatuje, že je meziosobní, vkládá se do světa objektivních souvislostí. My se svým jednáním „vřazujeme“ podle Čapka do objektivních souvislostí kultury, společnosti a lidské historie. To nepochybně připomíná myšlenky Anthonyho Giddense z jeho knihy „New Rules of Sociological Method“ [Giddens 1976]. Giddens tam na příkladu vývoje jazyka, práva, ekonomie ukazuje, že tyto „struktury“ existují také jako vnější sociální skutečnosti, ale zároveň existují a mění se jen díky jednání individuí, která je užívají. Neměli bychom proto oddělovat člověka-jednotlivce a společnost. Vzpomínám osobně také na to, jak doyen finské sociologie Erik Allardt na kongresu Evropské sociologické asociace (ESA) v roce 2001 v Helsinkách zdůrazňoval, že hlavním posunem v sociologii konce 20. století je pochopení klíčové role subjektu. Bez aktérů, bez jejich reakcí, intencí a jednání by neexistovaly ony vnější, objektivní struktury, na jejichž důležitost poukazoval Durkheim.

Čapek ve své kritické úvaze o Durkheimově sociální filozofii rozvádí ještě jedno téma. Vyslovuje podiv nad tím, že Durkheim upírá sociální hodnotu těm,

kdo společnosti něco dávají, tj. těm, kdo jsou aktivní, kdo něco mění, a ponechává ji jen těm, kdo se pohodlně podílejí na instituovaných produktech společnosti.

V eseji je pak jedno místo, nad kterým je zapotřebí skutečně smeknout. Čapek, zřejmě proto, že znal ze studia německé filozofické literatury o otázkách estetiky význam pojmu „verstehen“, zdůraznil, že slovo „sociální“ označuje vnitřní hodnotu, že sociální je význam faktu, a nikoliv fakt sám. Říká doslova, že má-li mít ritus plnou hodnotu, „musí být jaksi znovustvořen od kněze i od věřících aktem víry, musí být z obou stran *vykonán původní činností*, iniciativně a nemechanicky, pak není nějakou předem hotovou sociální realitou, nýbrž realizací, úspěšným skutkem“ [cit. esej in Čapek 1984: 364]. Čapek tu jednak načrtl základní rysy interpretativního pojetí sociologie a navíc toto pojetí spojil s procesuálním chápáním společnosti a jejích částí. Tento důraz na procesuální chápání sociální opakuje pak znovu lapidární tezí, podle které *sociální fakt není věcí (institutů, objektem), nýbrž jednáním*, neboť není podle něho sociální skutečnosti bez jejího stálého realizování. Tady se myslím projevuje jedna z nejhlubších vrstev Čapkova myšlení a postoje ke světu: zájem o žitý život lidí, o praktickou činnost, o jednání a o konkrétně jednající lidi.

František Langer, Čapkův dobrý přítel, napsal ve svých memoárech *Byli a bylo* [Langer 1971: 133]: „Podle svědomitosti a podle chuti, s jakou pracoval na svých studiích na filozofické fakultě, jsme od něho očekávali v budoucnu rychlou, až skvělou kariéru univerzitního vědce.“

Esej, kterou jsme si chtěli připomenout jeho nesporné sociologické vnímání a nadání, byla napsaná v době, kdy ještě nebyl rozhodnut o tom, čemu dát přednost, zda akademické univerzitní cestě, anebo umělecké, literární dráze. Je pravděpodobně dobře, že se rozhodl pro druhou možnost. Svým literárním a publicistickým dílem tak působil jistě na větší počet lidí, než kdyby byl oním skvělým univerzitním vědcem. Ale v jeho literárním díle dodnes cítíme onu hlubokou vrstvu jeho vnímání světa, ono humanistické zaujetí životem konkrétních lidských bytostí a onen zájem o smysl jednání lidí, o jejich trápení i radosti, které je nutné mít, aby se provozovala dobrá sociologie, nebo jiný humanistický vědní obor. Myslím, že Karel Čapek by byl nesporně také vynikajícím sociologem.

Jiří Musil

Literatura

- Čapek, Karel. 1914. „Sociální filozofie. Ke kritice školy Durkheimovy.“ *Přehled* 12 (16–17): 287–289, 293–294.
- Čapek, Karel. 1917. „Émile Durkheim†.“ *Národní Listy* 57 (330): 2.
- Čapek, Karel. 1984. *Spisy XVII. O umění a kultuře I*. Praha: Československý spisovatel.
- Giddens, Anthony. 1976. *New Rules of Sociological Method*. London: Hutchinson.
- Langer, František. 1971. *Byli a bylo*. Praha: Československý spisovatel.
- Uhlíř, Antonín. 1913. *Sociální filosofie*. Praha: Janáček, Bočánek.